

Könyvszemle

Ötven év múltva

2006 ősze az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulójának jegyében telt; ünnepségek, avatások, kiállítások, konferenciák és kiadványok érték egymást, a figyelem néhány hónapig az ötvenes évek felé fordult. A Magyar Építészeti Múzeum is megrendezte a maga kiállítását *A fél(t) múlt – építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959* címmel. A kiállítást könyv kísérte, kicsit módosított címmel – *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959* –, de a bemutatott anyagtól eltérő tartalommal. A kiállítás inkább apropója, semmint alapanyaga lett a kiadványnak. Ez a kiadvány már a harmadik, amelyet az ötvenes évek építészetének szentelt az Építészeti Múzeum. Az első, egy 1992-es kiállítás katalógusa az 1945–1956 közötti időszakkal foglalkozott, a második pedig, amelyet 1996-ban adtak ki, az 1945–1959 közötti éveket tekintette át. Ahogyan a korábbiak, a harmadik kötet is az Építészeti Múzeum gyűjteményére támaszkodik, és mivel az anyag évről évre gyarapodik, az időszak építészetéről pedig egyre többet tudunk, indokolt a visszatérés a témára.

A könyv igazi újdonsága az öt épületről készült tudományos dokumentáció. A tanulmányokat mintegy keretbe foglalja a korszak áttekintését és azon belül a bemutatott épületek elhelyezését segítő két fejezet. Praktfalvi Endre periodizációs vázlata a vizsgált másfél évtized politikai és stílári fordulatokban gaz-

dag építészetét mutatja be, az egyes szakaszokat külön alcímek szerint tárgyalva. Az újjáépítés modernizmusa, a fordulat évei, a szocreál, majd a modern ismételt térnyerése szerinti négy szakasz kiemelése azért is fontos, mert ha a szakmának talán már igen, de a szélesebb közönségnek még mindig nem egyértelmű, hogy az ötvenes évek építésze nem egyenlő az úgynevezett szocreállal, és ami talán még mélyebben beleivódott a köztudatba, hogy a szocialista-realista építészet szókapcsolat nem a Kádár-kor építészetét jelenti. A valóban csak vázlatos – képekkel együtt tízoldalas – periodizációs történet háttérét szolgáltató komoly kutatómunkára a gazdag jegyzetapparátus utal. A bevezető tanulmány összegző megközelítésével szemben a könyv zárófejezete arra épít, hogy az olvasó maga vonja le a tanulságokat a közölt dokumentumokból. Az *Archív képek és kortárs kommentárok* című, mintegy hetvenoldalas gyűjtemény az Építészeti Múzeum anyagából válogatott képekhez korabeli szövegeket rendel. A többnyire folyóiratokból, kiadványokból vett idézetek jól tükrözik a gyors szemléletváltásokat, ugyanannak az épületnek a változó megítélését, a szakmai diskurzus kívülről irányítottágát és bizonytalanságait, és mivel az épületeket is láthatjuk, mindjárt ki-ki eldöntheti, hogy hitelt ad-e vagy sem az érveléseknek.

Az öt, részletesen bemutatott épület nem a korszak öt legfontosabb épülete, kiválasztásuk részben a véletlennek köszönhető: ezek

azok, amelyekről műemléki dokumentáció készült az elmúlt néhány évben. Műemlékké nyilvánításuk után funkcióváltás vagy tulajdonosváltás történt, ami kötelezővé tette a tudományos vizsgálatot, az építéstörténet és az építészeti értékek feltárását. A Ferihegyi repülőtér 1. termináljának a Ferihegy 2. megépítése után módosult a szerepe a légiközlekedésben; az Erzsébet téri buszpályaudvarról kiköltöztették a buszokat és az épületnek új funkciót kellett keresni; a Dózsa György úti volt MÉMOSZ-székház és a budai Szinkronműterem épületét pedig eladták. Ma egyedül a siófoki meteorológiai állomás épülete nem műemlék, így annak történeti feldolgozása a szerző saját kezdeményezése. Az öt példát így öt esettanulmánynak tekinthetjük a vizsgált tizenöt év különböző periódusaiból.

A siófoki meteorológiai állomás kivételével valamennyi épület sorsa hányatott, egyiknél közbejött a háború, másikonál változott a helyszín és a tervező, harmadiknál közbeszólt a politika és így tovább. Az épületek története persze többnyire viszontagságos, a legszebb békeidőben is órákat tudnának mesélni a tervező építésszek arról, hogy mi mindennel kellett megküzdeniük, mire az első gondolatától a kész épületig eljutottak. A kötetben bemutatott épületek azonban 1945 és 1959 között születtek, amikor a gazdaságnak előbb a háború után kellett talpra állnia, majd radikális fordulattal átszerveződni szovjet mintára, miközben a politika nemcsak az ideológiát, de rövid ideig a stílust is meghatározta az építésszek számára. A tanulmányok legizgalmasabb része az építéstörténet, benne a pályázatok, helykijelölések, tervező- és szerkezetváltások gazdag cselekményével, a véletlenek és a kényszerek determinálta fordulatokkal, majd a már kész házak kortárs recepció-

jával. A történetek számtalan apróbb és nagyobb eseményére az alapos levéltári kutatás derített fényt, új elemek, részletek váltak ismertté, miközben minden tény visszakereshető, ellenőrizhető a bőséges jegyzetnek köszönhetően.

Az épületekről közölt írások – a szerkesztői előszó szerint – az eredeti műemléki tudományos dokumentációk rövidített és közérthetővé tett változatai. Az olvashatósság követelménye az építés- és recepciótörténeti részekenél teljesül is, de mintha a szerkesztők nem mindenütt tudtak volna kellő határozottsággal fellépni a szerzőkkel szemben. (Ami azért különös, mert a könyv négy szerzőjéből hárman egyúttal szerkesztők is.) A műemléki tudományos dokumentációnak része az épület pontos leírása, az állapot rögzítése, de aligha van olyan érdeklődő laikus, aki például a MÉMOSZ-székház ötemeletes épületének helyiségről helyiségre haladó, mindenre kiterjedő leírásának hatoldalal leírását végig bírja olvasni. A tanulmányok másik visszatérő eleme a telektörténet. Bár a telekadottságok – amelyek sokszor épp a telekviszonyokból következnek – döntőek lehetnek egy épület formálása esetében, ha erről nincs szó, nem befolyásolja az épület értékelését, ha az olvasó kétszáz évre visszamenőleg megtudja, mi (nem) állt a vizsgált épület helyén. Mind-egyik írást számos, jó minőségű kép és illusztráció kíséri, amelyek a szükséges szinten sokkal informatívabbak, mint bármilyen aprólékos leírás.

Az öt épületbemutató a művek értékelésével zárul. A néhány mondatos összefoglalóknak az egyes épületeken túlmutató jelentősége van. Nemcsak az kellene, hogy kiderüljön belőlük, hogy miért fontosak az adott épületek, de az is, hogy általában mit és miért tartunk értékesnek a második világháború

utáni tizenöt év építészetéből. Az indokolások szinte mindegyikében megtalálható valamely általános építészeti érték: „a forma eredeti invenció eredménye” (Ferihegyi repülőtér), „elegáns arányú térformákban megvalósított esztétikai minőség” (Erzsébet téri buszpályaudvar), „jó arányú tömegformálás” (Szinkronműterem), „elegáns, bravúrosan proporcionált épület” (siófoki meteorológiai állomás). Mégis a Ferihegyi repülőtér az egyetlen, amelynek az értékeléséhez nem kapcsolódik valamilyen egyéb indok. A MÉMOSZ-székház a „magyarországi építészeti modernitás emblematikus darabja”, a Szinkronműterem a „magyarországi szocreál építészet emblematikus fontosságú épülete”, a siófoki meteorológiai állomás „indító darabja” a hatvanas évek építészetének. A bemutatott épületek a maguk módján típusokká váltak, egy olyan

időszak rövid periódusainak típusaivá, ahol a kevés létező példából következően viszonylag könnyű volt az „utolsó modern a szocreál előtt”, a „minden ízében szocreál” vagy épp az „első modern a szocreál után” címkét megszerezni. Az öt épületből három (az Erzsébet téri buszpályaudvar, a MÉMOSZ-székház és a Szinkronműterem) ráadásul évekig a szakmai-politikai viták témája volt, recepciótörténetük eleve reflektorfénybe helyezi őket. Ötven év múltán építészeti értékelésükben még döntő szerepet kap a politika és a történelem, újabb ötven év múlva ez már aligha lesz így. (*Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959. Szerk.: Fehérvári Zoltán, Hajdú Virág, Práknálvi Endre. Budapest: Magyar Építészeti Múzeum, 2006*)

Simon Mariann
építészettörténész, BMGE

Láng Benedek:

Mágia a középkorban

A humaniorák egyes területei hazánkban még mindig generációs módszertani lemaradásban vannak. Többek között igaz ez a tudománytörténet-írásra, már ha beszélhetünk erről a szakmáról Magyarországon, ahol a terület csak részben intézményesült és professzionizálódott. Külön örövendetes tehát, ha megjelenik egy modern szemléletű munka ilyen területen, hát még ha izgalmas, a nagyobb nyilvánosság számára is közérthető formában.

Némileg furcsának tűnhet, ha egy ilyen laudáció nem a 19–20. század, de még csak nem is a tudományos forradalom időszakának tudományát, hanem a középkort vizsgáló kötetet illet, amely nem az asztronómia vagy optika területét (hiszen mai értelemben

vett fizika ekkor még nem is volt), hanem a mágikus tudományokat mutatja be.

Rögtön felmerül a kérdés, hogy hogyan lehet tudománynak tartani az olyan, ma tipikusan áltudományosnak tartott területeket, mint a jövőmondás (divináció, egyes szövegekben nekromancia), a talizmánmágia vagy a démonok idézése. A válasz igen egyszerű: a középkor tudósai, már amennyiben van értelme ennek a kategóriának, vagyis azok az írástudók, akik a bolygók mozgását, a fény természetét, a zenei harmóniák matematikai szabályszerűségét próbálták megérteni, ugyanolyan lelkesen és komolyan másolták az ilyen témájú kéziratokat, mint a mágikus tudományok szövegeit, gyakran ugyanazokba a könyvekbe.

Ráadásul, ahogy a kötet első fejezete is tárgyalja, egyes szerzők bizonyos mágikus tudományokat (elsősorban a nekromanciát) a későbbi egyetemi tananyagot adó szabad

művészetek közé is felvették volna. Így hát nemcsak ugyanaz a réteg foglalkozott a mágiával és az ókorból áthagyományozódott tudományokkal, hanem a világ rendszerezett megismerésének ugyanúgy részét képezték a korban a (tanult) mágia különböző területei, mint a gyógynövények és mechanikus szerkezetek tanulmányozása vagy a matematizált természettudomány.

A kötet jelentős részét a mágia különböző területeinek bemutatása teszi ki. Láng Benedek az általa ismertetett és megindokolt négyes felosztást a természetes mágiával kezdi, amely kategóriában ugyan találunk különböző, az orvostudományhoz, asztrológiához vagy alkímiához sorolható elemeket, azonban közös bennük, hogy *természetes* kapcsolatokat próbálnak feltárni. Vagyis a mágikus célok eléréséhez a mágus nem próbál kapcsolatba lépni a démonokkal, hanem a természetben megtalálható (mai szemmel nézve legtöbbször feltételezett) kapcsolatokra épít. Ugyan könnyű több száz év tudományos kutatása után megmosolyogni a korabeli természetképet – mely szerint lehetséges tehenekből méheket csinálni és fordítva, a kétélűek és hüllők fogyasztása pedig majd minden betegséget meggyógyít –, a mai tudományos világképünk is terhelt a faktoidoktól, és az empirikus kutatásokat végzők tudják, milyen nehéz a mindenkori elfogadott természetképből kilépni. Ha azonban az első megütközésünket leküzdjük, belátható, hogy a haditechnikai, orvostudományi fejlődéshez jól köthető a természetes mágia egy-egy része, sőt, a 16–17. században egyre több olyan elemet is tartalmaznak ezek a könyvek, amelyeket igen könnyű a modern tudomány előtörténetéhez sorolni.

A következő fejezetben Láng a talán leginkább szakterületének számító talizmánmági-

át vizsgálja, amely valahol félúton található a természetes mágia általában elfogadott és a démonokkal kokettáló rituális mágia gyakran üldözött és titkolt területei között. A talizmánokkal, az ezekben vésett mágikus négyszögekkel, a megidézett bolygószellemekkel és ritualizáltan kimondandó szellemnevekkel a természet és a természetfeletti erők aktualizálása a cél, amellyel a mágus városokat vehet be, kiűzhet onnan személyeket vagy skorpiókat, esetleg védekezhet a tolvajok ellen.

Ezt a divinációval foglalkozó fejezet követi, amely a tenyérjövészléstől, a geomancián és névmágián keresztül a kristály- és tükörmágiáig vizsgálja a jövendőmondási technikákat. Erre a fejezetre is jellemző az az elegáns feldolgozási mód, ahogy Láng az elméleti fejtegetéseket, a korszakot és területet bemutató ismertetéseit izgalmas és részletes esettanulmányok köré szervezi. Ráadásul ezen esettanulmányok főként saját kutatásainak eredményeit mutatják (amelyekkel nemso-kára egy amerikai kiadó jóvoltából részlete-sebben is megismerkedhetnek a terület iránt komolyabban érdeklődők), és nagy részük a „helyi”, vagyis közép-kelet-európai régióhoz kapcsolódik.

A negyedik terület a rituális mágia. Az ennek bemutatása során vizsgált *experimentumok* közösek abban, hogy a mágus démonok segítségével – akik lehetnek bukott és gonosz keresztény angyalok, vagy akár jóindulatú görög–római „daimonok” – kívánja elérni gyakran nagyon is evilági céljait. A tiltott és üldözött terület, ahol sokszor magukat a kéziratokat is mágikusnak tartották (és nemritkán emiatt meg is semmisítették), zárja a tematikus ismertetést.

A kötet zárófejezetei a tanult mágiával foglalkozó értelmiségiek kapcsán a terület társadalmi beágyazottságát vizsgálja, és azt a

tényt, hogy ezek a területek hogyan kapcsolódhattak meglepően szorosan a keresztény középkor egyéb intellektuális hagyományaihoz. (És amely közegeből a reneszánsz főállású mágusfigurája alakult ki, aminek nem kis szerepe volt a 17. század során a mágia és születő modern tudomány szétválásában.) Ezek a fejezetek módszertani adalékot szolgáltatnak a főszöveghez, vizsgálják a szinte kizárólag férfiak által művelt terület kapcsolatait a női nemhez, és olyan kérdésekre próbálnak választ adni, mint hogy hittek-e a mágikus szövegek másolói, gyűjtői, olvasói a szövegekben – és ha igen, miért. Az epilógus már a középkortól eltávolodva a mágia történetének reneszánsz fejleményeit tekinti át röviden, és az ezt követő utószó a tanult

mágia kutatásának mai helyzetét mutatja be. Örvendetes ez a módszertani tudatosság, amely nélkül könnyen válik a mágia vizsgálata legalábbis gyanús, ha nem vészesen dilettáns tevékenységgé. A szépen gondozott kötetben kevés a hiba – de például a 84. oldalon a helyes lapockacsonton kívül a skapulancia – hibásan – kulcsfontosságúként is szerepel –, és néhány apró redundanciától eltekintve nagyon élvezetesen, olvasmányosan, de szakmai kompromisszumok nélkül vezeti be az olvasót a középkori mágia izgalmas világába. (*Láng Benedek. Mágia a középkorban. Budapest, Typotex, 2007, 164. p.*)

Zemplén Gábor

tudományfilozófus,

BME Filozófia és Tudománytörténet Tanszék

Hargittai István:

Az öt világhódoló marslakó

Lendületesen halad a marslakókkal foglalkozó iparág. Marx György átütő sikert aratott könyve után nálunk marslakókon csaknem természetes módon a világhírű magyar tudósokat szokták érteni. Hargittai István magyarul is megjelent munkáját előbb angolul közzölte, a magasan jegyzett Oxford University Press elegáns, keménykötésű kiadásában, érdekes képekkel. Lehet még egyáltalán újat írni a témáról? Nem merítettük ki már réges-régen az összes lehetőségeket? Marx György természettudományos kontextusba, közelebből a nukleáris energia és az információs technika összefüggéseibe ágyazta csaknem hús főszereplőjének szakmai, politikai hányattatásait, és egyértelmű sikersztoriként adta elő sorsukat. Magam tudásszociológiai tanulmányt készítettem, Frank Tibor művelődéstörténeti, mentalitástörténeti megközelítést

alkalmazott, Czeizel Endre a családtörténeti kapcsolatokra összpontosított, míg Kati Marton mostanában megjelent könyve (*Great Escape: Nine Jews Who Fled Hitler and Changed the World. New York, London, Toronto: Simon and Schuster, 2006*) az üldöztes zsidósors izgalmas, kulturálisan és földrajzilag valószínűtlenül változatos fordulatait mutatja meg nagy hepienddel, a fékezhetetlen tehetség átütő, de keserű világsikerével.

Hargittai István öt tudós főhőst helyez könyve középpontjába, őket tekinti szorosabb értelemben véve marslakóknak: Kármán Tódort, Szilárd Leót, Wigner Jenőt, Neumann Jánost és Teller Edét, akik a második világháború idején nagyon fontos szerepet játszottak az amerikai katonai fejlesztések terén. Valójában párhuzamos életrajzokat ír, de nem Plutarkhosz módjára, azaz nem úgy, hogy egyik marslakó életrajza után következik a másik szép sorjában, hanem szakaszokra, korszakokra bontva, azaz két dimenzió mentén elrendezve. Az egyik dimen-

zió földrajzi és egyszersmind történelmi, a másik személyek szerinti. A fejezetcímek változnak, az alcímek a fejezeteken belül végig ugyanazok: a felsorolt tudósok, mindig a fenti sorrendben, pedánsan születési sorrendjüket követve. A szerkezet alaposan eltér Marx György és Czeizel Endre könyvétől, a plutarkhoszi műfajnak megfelelő portrészoroktól: egyik tudós a másik után, születéstől halálig.

Hargittai Istvánnál sem ér bennünket meglepetés, a magyarországi periódus után következik a németországi, majd az amerikai. Ezután azonban egyértelműen politikatörténeti szempontok tagolnak, a második világháború és a szovjetrendszerrel szemben viselt hidegháború. A magyarországi fejezet foglalkozik a családi háttérrel, az ismert iskolák szerepének leírásával, valamelyest a tágabb környezettel is, általában dicsőően, de nem a szokásos ájult nagyrebecsülés hangján. A németországi korszak fordulatot hozott a marslakók életében. Ifjú tudósokká váltak, beléptek a világ vezető tudósközösségébe, Einstein, Plack, Heisenberg, Nernst, Haber, Hilbert, Born, Prandtl és mások társaságába, és föltűntek köztük sorstársak is, Polányi Mihály, Gábor Dénes, Koestler Arthur és mások. A náciizmus azonban nem tűrte őket Németországban. Ilyen vagy amolyan úton mindannyian eljutottak az Egyesült Államokba, ahol pályájuk elérte legmagasabb pontját, számos tudományos eredményük mellett azzal, hogy részt vettek a modern amerikai fegyverek létrehozásában, és ezzel híresekké váltak a hírességeket imádó országban. Középkorú, jó állással, biztos társadalmi státussal rendelkező tudósokként nem volt okuk továbbvándorolni. Politikai tevékenységüket azonban nem hagyták abba. Hargittai István három önálló fejezetre osztotta amerikai korszakukat, a bevándorlásra, a forróháború és

a hidegháború korában kifejtett tevékenységükre. Kármán kivételével ők maguk nem szolgáltak a hadseregben, csak tudásuk. Kármán a repüléstechnika, Wigner a nukleáris technika, majd a polgári védelem fejlesztésével foglalkozott, Teller főszerepet játszott a hidrogénbomba kifejlesztésében, majd a csillagháborús munkálatokban, Szilárd összes figyelemreméltó erejét és ravaszágát bevetette előbb a fegyverkészítési projekt beindításáért, majd az atombomba bevetése ellen, a két szuperhatalom közeledése és a nukleáris fegyverek korlátozása érdekében.

Hargittai István nem éri be a tudományos sztároknak kijáró szokásos ovációval. Külön fejezetben töpreng hőseinek pszichológiai alkatán, sikereik és küzdelmeik, vitáik, harcuk hátterén. Így tesz egész könyvében: mérlegel. Talál úgynevezett negatívumot és pozitívumot szinte mindenben, nem kerülve ki a kínos Oppenheimer-ügyet vagy Teller politikai nézeteit, szerepét sem, melyeket széles értelmiségi körökben súlyosan elítéltek. Értékel (nem kifejtve, milyen értékek alapján), megítéli, kinek van igaza (persze szerinte), kinek nincs, miben és mennyire. Mi több: elgondolkodik azon is, egyáltalán nagy tudós-nak tekinthetők-e főhősei.

Történetén keresztül húzódik a zsidók 20. századi sorsa, a mindenfelé meg-megújuló antiszemitizmus, mely a marslakókat elűzte Magyarországról, majd a náci korszak idején Németországból, és Amerikában sem hagyta el őket véglegesen. Ez a kontextus vált az 1956 óta Amerikában élő, kitűnő újságíró Kati Marton könyvének vezérfonalává. Szemben Hargittai István töprengésével, Marton Kati sodró lendületű anekdotasorozatot írt. Alaposan kitérte az összefüggésrendszert még Marx Györgyhez képest is. Kilenc főszereplője nem mind a tudományból verbuválódott:

négyen tudósok (Neumann, Szilárd, Teller és Wigner), ketten filmesek (Michael Curtiz, korábban Kaminer Mihály, a *Casablanca* és Alexander Korda, korábban Kellner Sándor, a *Third Man* és számos más film rendezője), ketten fotóművészek (Robert Capa, korábban Friedman Endre és André Kertész), végül Arthur Koestler, aki minden szerzőnél megjelenik a színen, még ha többnyire csak epizód szerepben is.

A nehezen érthető tudomány és a könnyen érthető képek, vagy a mozi, a fényképezés népszerűsége és a tudomány arisztokratizmus a tág horizont felfestését teszi lehetővé, miközben a helyszínek és a történelmi események ugyanazok, mint másoknál, hogyan is lehetnének mások. Mégis elevenebbek, tarkábbak.

A magyar falu elmúlt negyed évszázada

Roppant értékes tanulmányt publikált a Glatz Ferenc által szerkesztett *Stratégiai Tanulmányok* monográfiásorozatban Beluszky Pál és Sikos T. Tamás. A szerzőpárosnak 1982-ben jelent meg egy kötete *Magyarország falutípusai* címmel (Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1982). E műben a kor jellemző faluformáló társadalom-földrajzi folyamatait tárták fel, s sorolták típusokba e jellemzők alapján az ország valamennyi közösségét. A vizsgálatot huszonöt év múltán, alapvetően eltérő társadalmi viszonyok között megismételték, lényegében hasonló koncepció, adatbázis és elemző módszer alapján.

A sokszínű magyar falu különböző – főleg földrajzi, szociológiai, antropológiai, gazdasági szempontú – tipológiája nagy hagyományú, a múlt század elejére nyúlik vissza. A geográfusok a falvakat elébb alaprajzuk, később lakos-

A magyarországi és térségbeli zsidóüldözések, a náciizmus, az örökké felfordult állapotban leledző világhoz való tevékeny és morális viszony, közben kétségbeesés, harc a túlélésért, a megkapaszkodásért, melynek legfőbb biztosítója a világsiker. Bizony a marslakók nem álltak egyedül. Sorsukban többen osztoztak, főleg olyanok, akik elsősorban nem a szavakkal dolgoztak (néhányan, köztük Koestler és talán Molnár Ferenc kivételek), hanem például képekkel vagy éppen zenével. A marslakókkal foglalkozó iparágak tehát van még fejlődési tartaléka, kérdés, értékesítési piaca is lesz-e. (*Hargittai István: Az öt világformáló marslakó, Bp., Vince Kiadó, 2006. 398 p.*)

Palló Gábor
tudománytörténész

ságszámuk, foglalkozási szerkezetük, funkcióik szerint csoportosították. A szociológusok szempontja az agrártársadalom szerkezete, majd a falusi társadalom általános átalakulása volt; az építészek természetesen az épített környezetet, az etnográfusok a népi hagyományok eredetét s továbbélési formáit vizsgálták stb. E vizsgálatok közös jellemzője volt, hogy esettanulmányokon, interjúkon, személyes megfigyeléseken alapultak, nem terjedtek ki a teljes faluállományra, s a falvak sokféle jellegzetességét csak egy-egy diszciplína szempontjából elemezték.

Az 1970-es évek második felétől soktényezős, nagy adatbázisú korszerű matematikai-statisztikai módszerekkel értékelő falutípológiák készültek. Ezekhez sorolhatók e recenzió szerzőjének 1977-ben megjelent tanulmánya (A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. Földrajzi Értesítő. 1977),¹ mely

¹ Beluszky már 1965-ben publikált átfogó falutípológiát, hagyományos, nem kellően kvantifikált módszert alkalmazva.

csak a falusi életkörülményeket vette számba, vagy Vágvölgyi András 1982. évi komplex falutípusai, melyhez csak kilencvennyolc község vizsgálata szolgált alapul. Beluszky–Sikos 1982. évi vizsgálata volt az első, mely a teljes faluállományra, a települési élet valamennyi aspektusára kiterjedt, hatalmas adatbázisát korszerű módszerekkel elemezve alkotott falutípusokat. Jelen munkájuk pedig lehetővé teszi, hogy a magyar falvakban végbemenő változásokat tartós folyamatokba ágyazva ítélhessék meg. Ehhez az 1990 előtti faluformáló folyamatok összefoglaló történelmi jellemzését is megadják.

Ezek a változások nagyon lényegesek, s a szűk szakmai körön kívül alig ismertek: az elavult sztereotípiák hosszú életűek. Csak néhány példát: *falú és város között alig tehető különbség a foglalkozási szerkezet alapján*. A 2001. évi népszámlálás adatai szerint a falusi népességnek mindössze 11 %-a mezőgazdasági foglalkozású (más foglalkozása mellett per sze elterjedt a kiegészítő élelmiszer-termelés, és élnek az „utóparaszti” magatartások). A falu-város különbségek inkább a társadalom finomszerkezetében mérhetőek: az iskolázottsági, foglalkoztatottsági, jövedelmi viszonyokban. *A falvakból más településekre való munkába járás, kiingázás aránya megnőtt*. A mezőgazdasági foglalkoztatás csökkenésével, a korábbi termelőszövetkezeti melléküzemágak felszámolásával a falusi munkaalkalmak lényegesen csökkentek, ezért a falusi foglalkoztatottak csaknem kétharmada más települések munkahelyein dolgozik. *A falu-város vándorlások és a népességnövekedésfogyás korábbi iránya megfordult*. Az ország teljes népességének fogyása mellett, népességnövekedés csak községekben – mégpedig a községek bő két-ötödében! – volt feljegyezhető 1990 után. A városok mind népességvesztők, Budapest

népessége bő évtized alatt negyedmillióval fogyott. A modern urbanizáció hazai történetében először a városokból a falvakba vándorlás vált jellemzővé, területileg is, okait tekintve is igen differenciáltan. Első renden a szuburbanizáció (városkörnyéki községek növekedése) a magyarázat, mely a fejlett világ minden pontján megjelent a modern urbanizáció dekoncentrációs szakaszában, ám van sajátos hazai jelenség is: a városi szegények távoli falvakba költözése olcsóbb, könnyebben fenntartható lakásokat keresve.

A községek tipizálásához² a szerzők faktor-elemzést használtak. Az elemzés hét témacsoportba sorolható, 27 változó felhasználásával készült. A szerzők részletes elemzést adnak mind az egyes faktorok tartalmáról, mind a falvak közötti különbségeket magyarázó eréről – egyúttal egybevetve a jelenlegi és az 1982. évi vizsgálat eredményeit. A falvakat leginkább differenciáló tényezőket megjelenítő legfontosabb faktor tartalma alaposan megváltozott: 1982-ben a földrajzi fekvés (azaz a fejlett városi régiók közelsége) és az életkörülményeket jelentősen megszabó közszolgáltatások színvonala volt a legerősebb hatású, 2006-ban a gazdasági fejlettség s a munkaerőpiaci helyzet. A többi, 2006. évi faktor megnevezése – a faktor-pontértékek sorrendjében – a következő: településszerkezet – alapellátás; demográfiai helyzet; népességváltozás dinamikája; foglalkozási szerkezet–ingázás; idegenforgalmi adottságok; a külterületi (tanyai) népesség aránya, végül jelentéktelenné zsugorodva, az agráradottságok. Az elemzéseket élvezetessé teszi a szerzők kiváló terepismerete (a geográfusok, regionális kutatók az elektronika korában is terepi emberek), mellyel pontosan

² A falutípológiához a községek adatait használták a szerzők, bár ők is megjegyzik, hogy nem mindegyik község falu funkcionális szempontból.

jellemezni tudják egy-egy község néha váratlan adatait, gyanút keltő besorolását, a statisztikai adatok mögött húzódó falusorsokat.

Egy-egy falutípus természetesen az ország több régiójában is előfordulhat, például üdülőfalvak a Balaton mentén, a Mátrában vagy a Tisza-tó mentén is. A szerzők az egyes falutípusok előfordulási gyakorisága, kombinációja alapján kilenc nagy, összefüggő falutípust különböztettek meg. Nézetem szerint e falutípusok nem sok új, hasznos információt nyújtanak, hiszen óhatatlanul erősen heterogének. Olyan megállapítás, hogy például a Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén húzódó falusi tájat apró- és szegény falvak jellemzik, nem hat a reveláció erejével.

A térkép- és képmellékletek kitűnőek; jót tett, hogy a fényképeket geográfusok készítették, mindenütt a jellemzőt (s nem elsősorban a szépet) keresték. Dicséretet érdemel a gondos szerkesztői munka is. Jó könyv: erősen ajánlom mindazoknak – s ilyenek sokan vagyunk –, akiket érdekelnek falvaink tudományos felmért, okadatolt s kiértékelt változásai. (*Beluszky Pál – Sikos T. Tamás: Változó falvaink – Magyarország falvai az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Sorozatszerkesztő: Glatz Ferenc. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 459 p.*)

Enyedi György
az MTA rendes tagja

Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert

Ez a kötet egy tudományos szakszimpózium terméke a magyar honos diákokról – a főcím-ben megjelenő hagyományos szakkifejezéssel a magyar 'peregrinációról' – a tág értelemben vett német nyelvű egyetemi piacon (melybe a 19. században még az Oroszországhoz tartozó dorpat/tartui és a Habsburg birodalmi černovici egyetemek is beletartoztak). Ennek az igen régi historiográfiai szakiránynak helyi újjáélesztésén Magyarországon immár másfél évtizede munkálkodik nagy erővel és szakértelemmel a Szögi László által szervezett s főképp (legtöbbször nemrég alakult) egyetemi levéltárak munkatársaiból összeálló kutatógárda. A kötet tanulsága szerint elsősorban prozopográfiai beállítottságú kutatásaiknak széleskörű németországi megfelelői is vannak, különösen Tübingenben, Stuttgartban és Jénában,

hiszen németországi szerzők adták a kötet tanulmányainak kétharmadát.

A kötet kronológiai beosztása igen kiegyensúlyozott. A 16–17. századtól kezdve (legalább hat tanulmány tárgyi fókusza) a felvilágosodás korán át (négy tanulmány) a hosszú 19. századig, s ezen átnyúlva egészen a nemzetiszocialista hatalomátvételeig (összesen 6 tanulmány), s emellett néhány időben több korszakot átfogó összefoglalás, majd befejezésképp két jelenkor-történelmi beszámoló (a Mainz-i Európa-történelmi Intézet magyar kapcsolatairól 1968 után és a 2000-ben alapított német nyelvű budapesti Andrassy Egyetemről) a lehetséges időbeli spektrum majdnem egészét érinti a könyv. Az egyetlen jelentős kivételt a náci kor képviseli, de ez alatt köztudottan igen gyér volt a magyar hallgatók száma Németországban, ha nem is Ausztriában az Anschluss-ig), hiszen 1933-ban kivált közülük a korábban a *numerus clausus* elől menekülő túlnyomóan zsidó-magyar diákság.

Témavilágát illetőleg a kötet érdemlegesen háromféle dolgozatra épül, ha a bevezető

(Fata Márta és Anton Schindling tollából) és a kissé témán kívüli fent említett záró tanulmányoktól eltekintünk. Legelőször kell említeni a hosszú távú helyzetjelentéseket a magyar diákság számáraól és összetételéről (különösen a német és a magyar viszonyok között oly fontos vallási háttér szempontjából) német egyetemi hálózatokban, így az egész újkori Német-római Birodalomban (Anton Schindling), a 17. századi (Bitskey István) és a 18. századi (Matthias Asche) katolikus egyetemeken, vagy az egész német birodalomban a hosszú 19. században (Szögi László). Az utóbbi tanulmány ugyan már olvasható volt nagyrészt magyarul is, de fontossága – amennyiben a honi értelmiség külföldi képzésének Bécs mellett legnagyobb központjairól ad számot a feudalizmus utolsó és az ipari társadalom kialakulásának első fázisában – mindenképp igazolja a németül való elérhetőségét. Másodsorban, a könyv egy sor monografikus beszámolót tartalmaz a magyarhoni diákságról egyes főiskolákon és egyetemeken, így Wittenbergben (Szabó András), Heidelbergben (Heltai János), a 16–18. században, Nürnbergben (Altdorfban – Wolfgang Mahrle), Lipcsében (Detlef Döring), Göttingában (Gönczi Katalin) vagy Jénában (Ulrich Rasche) a felvilágosodás korában, majd Berlinben a zsidó diákság szempontjából (Brigitta Eszter Gantner) és Heidelbergben (Daniela Siebe) a hosszú 19. században, vagy a bécsi Pázmáneumról 1918 előtt (Fazekas István). Végül egy sor nem szigorúan monografikus indítatású tanulmányt is olvashatunk itt egyes német nyelvterületi (bár a 18. század előtt persze még jórészt latinul oktató) intézmények magyarországi kapcsolatairól. Közéjük tartozik egy áttekintés a németországi szerepvállalásról 1850 előtt az erdélyi orvosok képzésében (Robert Offner), az ösztöndíjrendszer

funkcióiról a peregrinációs hálózatokban (Dirk Alverman), a kolozsvári egyetem első germanisztikai tanárának heidelbergi és lipcsei kapcsolatairól (Horst Fassel) és a németországi magyar diákság dualista kori önszerveződési mozgalmairól (Matias Stickler).

A tanulmányokat igen gazdag bibliográfiai utalások kísérik, melyek segítségével a kötet az idevágó legújabb s kevésbé új szakirodalomnak valóságos enciklopédiáját nyújtja. Ugyancsak értékesek a gondosan szerkesztett hely- és személynévmutatók, mely utóbbiban a magyarországi diákságban szerepet játszó fontosabb nemzetiségi csoportok is helyközzel helyet kaptak (például: a zsidók és az erdélyi szászok, de még a románok, a ruténok, a szerbek és a szlovákok is, bár paradox módon sem az egyéb honi németek – *Ungarndeutsch*-ok –, sem pedig a kötetben sokszor felidézett vallásfelekezetek!). A társadalomtörténész csak azt sajnálhatja e végig ritka magas színvonalú kötet értékmérlegében, hogy a komparatista szempont nem (például a német orientáció oly nagy súlyára nézve a honi értelmiség kialakulásában), s a történelmi-szociológiai megközelítés is (melyre a felhasznált propozográfiai adatbankok bő teret nyitottak) csak alig érvényesült a tanulmányokban, mint ahogy erre *a contrario* Szögi László úttörő összegezése példát mutatott. (*Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Herausgegeben von Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling, unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006. [Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wirtschaftsgeschichte, Band 64.]*)

Karáczy Viktor
Közép-európai Egyetem